

cistânî de Kûfelîler arasında Kur'an'ı ve Arap dilini iyi bilen kimselerin bulunmadığını ileri sürerek Ali b. Hamza el-Kisâî, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ gibi Kûfelî âlimlerden kıraat ilmine dair bir şey rivayet etmediğini söylemektedir (Ebû't-Tayyib el-Lugavî, s. 90). Yine Basralı olan Ebû Ubeyde'nin, Halef el-Ahmer'den, "Hammâd'a kendi uydurduğum şiirleri verir, ondan otantik şiirler alırdım; o da bunları ahmaklığından kabul ederdi" şeklinde naklettiği sözü de bu nevi rekabet ve taassubun tesiriyle uydurulmuş bir rivayet gibi kabul etmek gerekir. Bu rekabet Hammâd ile talebesi Basralı Asmaî arasında da kendini göstermiş, ancak husumet noktasına varmamıştır. Nitekim Asmaî, İmru'ülkays'ın divanı ile *el-Aşma'îyyât* adlı eserinde derlediği şiirlerin büyük bir kısmını Hammâd'dan rivayet etmiştir. Ebû Amr eş-Şeybânî de iki dost olan Ebû Amr b. Alâ ile Hammâd'ın birbirlerinin lehine konuştuklarını ifade etmektedir (Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 73). Basralı olan Ebû Amr'ın Hammâd hakkındaki bu değerlendirmesi de ayrı bir önem taşımaktadır.

Abdülhakîm Mustafa İbrâhim, Hammâd'la ilgili olarak *Mevkûfû'n-nağdî'l-'Arabî min Hammâd er-Râviye* adıyla bir çalışma yapmıştır (baskı yeri yok, 1981).

BİBLİYOGRAFYA :

Cumahî, *Fuḥūlū's-şu'arâ*, I, 48-49; Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn* (nşr. M. Ebû'l-Fazl), Kahire 1375/1955, s. 72-73, 90; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, VI, 69-95; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Flügel), s. 58, 91-92; Şerif el-Murtazâ, *Emâli'l-Murtazâ* [baskı yeri yok], 1373/1954 (Dâru l-hyâi'l-kütübî'l-Arabiyye), I, 131; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elîbâ* (nşr. M. Ebû'l-Fazl), Kahire 1386/1967, s. 35-39; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba*, X, 258-266; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 206-210; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, VII, 157-158; Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hzânetü'l-edeb*, III, 181; Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü resâ'ilü'l-'Arab*, Kahire 1356/1937, II, 397-400; Brockelmann, *GAL*, I, 11, 62; *Suppl.*, I, 34, 98; C. Zeydân, *Âdâb* (Day), II, 105-106; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 271-272; Blachère, *Târîhu'l-edeb*, s. 121-135; Nâsiruddin el-Esed, *Meşâdirü's-şî'ri'l-Câhilî*, Kahire 1962, s. 169-171, 368-372, 437-451, 507-509; Sezgin, *GAS*, I, 366-368; Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973, s. 52-53, 56-57; Nisar Ahmed Faruqî, *Early Muslims Historiography*, Delhi 1979, s. 44-48; Tâhâ Hüseyin, *Min Târîhi'l-edebî'l-'Arabî*, Beyrut 1981, I, 177-181; Ömer Feruh, *Târîhu'l-edeb*, II, 81-82; Muhammed Bâkir Ulvân, "Meni'lezi ceme'a'l-Mu'allakât?", *Havliyyâtü'l-Câmi'ati'l-Tûniyye*, sy. 8, Tunus 1971, s. 21-27; J. W. Fück, "Hammâd al-Râwîya", *Et* (İng.), III, 136.

ZÜLFİKAR TÜCCAR

HAMMÂD b. SELEME

(حماد بن سلمة)

Ebû Seleme Hammâd b. Seleme
b. Dînâr el-Basrî el-Hırakî
(ö. 167/784)

Muhaddis,
nahiv ve fıkıh âlimi.

90 (709) yılı dolaylarında doğdu; Humeyd et-Tavîl'in kız kardeşinin oğludur. Temîmoğulları'nın veya Kureyşliler'in mevâlâsı olduğu söylenmiş, "Hazzâz" (ipekçi) ve "Bezzâz" (kumaşçı) lakaplarıyla anılmıştır. Kaynaklarda baş örtüsü ticareti yaptığı zikredilir. Birçok defa evlendiği halde "abdal" olduğu için bu vasfının gereği olarak çocuğu bulunmadığı ileri sürülmüşse de Zehebî bu durumu onun fizyolojik rahatsızlığıyla açıklamaktadır (*Târîhu'l-İslâm*, s. 150).

Hammâd tahsil hayatında pek çok tâbiinden faydalanmış, Sâbit b. Eslem el-Bünânî, Katâde b. Diârme, Humeyd et-Tavîl, İbn Ebû Müleyke, Ebû Ma'bed İbn Kesîr gibi âlimlerden hadis, Âsım b. Behdele ve Abdullah b. Kesîr'den kıraat rivayet etmiştir. Özellikle Sâbit b. Eslem ve Humeyd et-Tavîl'den gelen rivayetler konusunda onun en güvenilir kişi olduğu kabul edilmektedir. Kendisinden Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Vekî' b. Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdî ve Süleyman b. Harb gibi isimler hadis; Haramî b. Umâre, Haccâc b. Minhâl, Şeybe b. Amr da bazı kıraat vecihleri rivayet etmişlerdir. Nahiv ve fıkıh tahsiline de önem verdiği anlaşılan Hammâd, nahivde Sîbeveyhi ve Yûnus b. Habîb gibi meşhur âlimlerin kendilerinden faydalandığı otorite şahsiyetler arasında yer almıştır. Bazı kaynakların "Basra müftüsü" diye nitelendirdiği Hammâd b. Seleme vaaz ve irşad hizmetinde de bulunmuştur.

Buhârî, Hammâd'ın yalnız bir rivayeti ni sadece istişhâd* için kullanırken (bk. "Rikâk", 10) diğer *Kütüb-i Sitte* müellifleri onun rivayetlerine yer vermişlerdir. Ahmed b. Hanbel, Buhârî'nin bu tutumunu Hammâd'ın yaşlılığı ve bu sebeple hâfızasının zayıflaması ile açıklamış, Müslim'in de hâfıza bozukluğundan önce sadece Sâbit b. Eslem'den gelen rivayetlerini aldığını, onun dışındaki on iki rivayetini istişhâd için kullandığını, sika râvile-re muhalefet ettiği noktalarda ihtiyaten ona güvenmemek gerektiğini söylemiştir. İbn Hibbân ise bu konuda Buhârî'yi

tenkit etmiş, Abdurrahman b. Dînâr ve Şu'be b. Ayyâş gibi kişilerden hadis rivayet edip Hammâd'ı ihmal etmesini doğru bulmamıştır (Yâkût, X, 257).

İbn Sa'd Hammâd'ı sika olarak değerlendiren onun çok hadis rivayet ettiğini belirtmiş, bunlar arasında bazı münker hadislerin de bulunduğu dikkat çekmiştir. Amr b. Âsım Hammâd'dan on bin hadis yazdığını söylemekte, ayrıca Yahyâ b. Durays'ın hadis koleksiyonu arasında Hammâd'dan rivayet edilmiş bir kısmı mevkuf, bir kısmı maktû on bin hadis bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû'l-Hasan el-İclî ve Nesâî gibi hadis âlimleri Hammâd'ın sika olduğu görüşündedir.

Ebû Dâvûd, Hammâd'ın hadis rivayet ederken Kays b. Sa'd'a ait bir kitap dışında elinde herhangi bir metin bulundurmadığını, hadisleri ezberinden rivayet ettiğini belirtmiş, Hammâd b. Suheyb ise onun hadisleri ezberlemediğini, bazı rivayetlerin kitaplarına başkaları tarafından kaydedildiğini söylemiştir. Bu işin üvey oğlu İbn Ebû'l-Avcâ tarafından yapıldığı ileri sürülmüştür. Zehebî de Hammâd'ın hadis rivayet ederken hâfızasına güvenerek hareket ettiği görüşünü benimsemiş ve bu yüzden zaman zaman yanlış olduğunu kabul etmiş, ancak bundan dolayı onu suçlamanın doğru olmadığına da dikkat çekmiştir (ayrıca bk. HAMMÂD b. ZEYD).

İbadete, hayır yapmaya ve Kur'an okumaya düşkünlüğü, sünnete bağlılığı, bid'atçılara muhalefeti ve düzenli bir hayat yaşaması ile tanınan Hammâd b. Seleme devlet adamlarına karşı müstağni davranır, onların davetlerine icâbet etmez ve bunu başkalarına da öğütlerdi. Ahmed b. Abdullah el-İclî'nin babasından naklen kaydettiğine göre Hammâd hadis rivayetine başlamadan önce Kur'an-ı Kerim'i açarak yüz âyet kadar okurdu. Ders verdiği kimselerden hediye bile kabul etmez, Allah rızası gözetilmeksizin hadis öğrenmenin kendini aldatmak olduğunu söylerdi.

Hammâd b. Seleme, 19 Zilhicce 167 (13 Temmuz 784) tarihinde Basra'da mescidde namaz kılarak vefat etti. Bu tarih 165 ve 169 olarak da kaydedilmektedir.

Kaynaklarda Hammâd'ın bazı eserleri bulunduğu söz edilmekteyse de bunlardan sadece *Kitâbü's-Sünen*'in adı zikredilmektedir. Fıkıh bablarına göre dü-

zenlenmiş bir hadis kitabı olduğu anlaşılan ve günümüze ulaşmış olmadığı bilinmeyen bu eserin Kettânî'nin ona nisbet ettiği *el-Muşannef*'le aynı eser olması ihtimal dahilindedir (*er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 40).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 282; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 23; İclî, *eş-Şikât*, s. 131; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 503; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, III, 140-142; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 283; Ebû Nuaym, *Hilye*, VI, 249-257; İbnü'l-Kayserânî, *el-Cem' beyne ricâlî's-Sahîhayn*, Beyrut 1405, I, 103; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, X, 254-258; İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 364-365; Mizî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VII, 257-269; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, VII, 444; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 590-595; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm: sene 161-170*, s. 144-152; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, 258; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, III, 11, 16; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 548-549; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 40.

TAYYAR ALTIKULAÇ

HAMMÂD b. ZEYD

(حماد بن زيد)

Ebû İsmâîl Hammâd b. Zeyd
b. Dirhem el-Ezrak el-Ezdî
(ö. 179/795)

Hadis hâfızı ve kıraat âlimi.

Kaynakların çoğuna göre 98 (717) yılında dünyaya geldi. 99 (718) veya 97'de (716) doğduğuna dair rivayetler de vardır. Dedesi Dirhem Sicistanlı esirlerden olup babası Zeyd de Ebû Cerîr Hâzim b. Hâzim'in kölesiydi. Hâzim ölünce oğulları onu âzat ettiler. Ezdî nisbesini, mevlâsı olduğu ailenin Ezdoğulları'na mensubiyeti sebebiyle aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Cehdamî nisbesiyle de zikredilmesi, Basra'da bulunana ve Cehdamîler'e nisbetle anılan bir mahallede oturması veya Cehdamîler'in Ezdoğulları'nın bir kolunu teşkil etmesiyle açıklanabilir. "Ezrak" lakabını ise görmeyen gözlerine beyaz rengin hâkimiyeti dolayısıyla almış olmalıdır.

Sâbit el-Bünânî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Enes b. Sîrîn, Amr b. Dînâr gibi tâbiî neslinin ileri gelenlerinden hadis tahsil eden Hammâd b. Zeyd bunlardan Eyyûb'un ders halkasına yirmi yıl devam etti. Kıraat-i seb'a imamlarından olan Âsım b. Behdele, Ebû Ma'bed İbn Kesîr ve Ebû Amr b. Alâ'dan bazı kıraat vecihlerini rivayet etti. Kendisinden de hocalarından İbrâhîm b. Ebû Able, Süfyân es-Sevrî ve Şu'be b. Haccâc ile Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Mübarek, Vekî' b. Cerrâh, Ab-

durrahman b. Mehdî, Ali b. Medîni hadis, Şeybe b. Amr b. Meymûn el-Missîsî kıraat rivayet ettiler. Hammâd'ın rivayetleri *Kütüb-i Sitt'e*'de yer almıştır.

Hammâd b. Zeyd'in gözlerini ne zaman kaybettiği bilinmemektedir. Yahyâ b. Maîn, Eyyûb es-Sahtiyânî'den sadece Hammâd'ın hadis yazdığını söylemiş, İbn Hacer el-Askalânî de bu bilgiye dayanarak onun doğuştan kör olmadığı ve hayatının belli bir döneminden sonra gözlerini kaybettiği neticesini çıkarmıştır. Zehebî bunun hayatının sonlarına doğru meydana geldiğini belirtirse de İbn Hibbân, âmâ olması sebebiyle bütün hadisleri ezberden okuyarak rivayet ettiğini söylediğine göre körlüğün ona daha erken yaşlarda ârız olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Sa'd ve Ebû'l-Hasan el-İclî, ezberinde 4000 kadar hadis bulunduğunu ve rivayetlerinde tedlîs* yapmadığını belirttikleri Hammâd b. Zeyd'i sika olarak değerlendirmiş, Abdurrahman b. Mehdî, sünneti ve fıkıhı ondan daha iyi bilen bir kimseyi görmediğini söylemiştir. Yahyâ b. Maîn de Eyyûb es-Sahtiyânî'den gelen en sağlam rivayetlerin Hammâd'ın rivayetleri olduğunu kaydetmiştir. Süfyân es-Sevrî'nin, kendisine Şu'be b. Haccâc'ın vefat haberi ulaşınca onun yerini ancak Hammâd b. Zeyd'in doldurabileceğini söylemesi de Hammâd'ın ilmi şahsiyetinin belirlenmesi açısından önem arz etmektedir. Hammâd'ın Basra'daki ilmi itibarı Süfyân es-Sevrî'nin Kûfe'de, Mâlik b. Enes'in Hicaz'da, Evzâî'nin Şam'daki itibarına denk tutulmuş ve bunlar o devrin meşhur dört imamı olarak birlikte zikredilmiştir.

Osmâniyye'den sayılan Hammâd b. Zeyd, Hz. Ali'nin Hz. Osman'dan daha faziletli olduğunu iddia etmeyi doğru bulmadığını söylemiş, hatta bunun Hz. Osman'a biat eden ashabı ihanetle suçlamak anlamına gelebileceğini ileri sürmüştür. Diğer taraftan Hammâd'ın Ebû Hanîfe hakkında olumsuz bir tavır ortaya koyduğu, onun sünneti yıkmak için hadisleri birbiriyle karşılaştırmaya kalktığını söylediği rivayet edilmiştir.

Bazı âlimler, "Hammâdeyn" olarak anılan Hammâd b. Zeyd b. Dirhem'le Hammâd b. Seleme b. Dînâr'ı mukayese etmişler, genelde Hammâd b. Zeyd'in hadiste daha sağlam ve güçlü, Hammâd b. Seleme'nin ise daha dindar bir kişi olduğunu belirtmişlerdir. Aralarındaki farkı dirhemle dinar arasındaki farka benze-

ten görüş de aynı anlayışla yorumlanmış. Öte yandan iki Hammâd, pek çok hocadan müştereken rivayette bulunduğu gibi her ikisine de talebe olmuş muhad-disler vardır. Bundan dolayı, bazı râvilerin kendilerinden hadis rivayet ederken baba adlarını zikretmemeleri seneddeki Hammâd'ın kimliğinin belirlenmesini zorlaştırmıştır. Bu durumda senedde yer alan Hammâd -başka bir karine de yoksa- genellikle Hammâd b. Seleme olarak takdir edilmiş ve hadisin Müslim'in şartına uygun olduğuna dikkat çekilmiştir. Çünkü Müslim her iki Hammâd'ın rivayetlerine *eş-Şahîh*'inde yer vermiştir.

Hammâd b. Zeyd 19 Ramazan 179'da (6 Aralık 795) vefat etti; cenaze namazı Basra Valisi İshak b. Süleyman b. Ali el-Hâşimî tarafından kılındı. Bu tarih 17 Ramazan 177 (26 Aralık 793) olarak da zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 286-287; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 25; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 502-503; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I, 176-183; III, 137-139; İbn Hibbân, *eş-Şikât*, VI, 217-219; Ebû Nuaym, *Hilye*, VI, 257-267; Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 121; Mizî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VII, 239-252; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, VII, 456-466; a.mlf., *Tezkiretül-huffâz*, I, 228-229; Safedî, *Nektû'l-himyân* (nşr. Ahmed Zekî Bek), Kahire 1329/1911, s. 147-148; İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İleli'l-Tirmizî* (nşr. Nûreddin İtr), Dimaşk 1390/1978, I, 189-192; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, 258; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, III, 9-11; Ch. Pellat, "İbn Dirham", *E² Suppl.* (İng.), s. 384.

TAYYAR ALTIKULAÇ

HAMMÂDÎ

(الحمادى)

Muhammed b. Mâlik b. Ebî'l-Fezâil
el-Hammâdî el-Yemânî
(ö. 470/1077 [?])

Bâtîlik hakkında yazdığı eserle tanınan Yemenli Sünnî âlim
(bk. KEŞFÜ ESRÂRÎ'L-BÂTİNİYYE).

HAMMÂDÎLER

(بنو حماد)

1015-1152 yılları arasında Merkezî Mağrib'de hüküm süren bir Berberî hânedanı.

Adını kurucusu Hammâd b. Bulukkin b. Zîrî'den alır. Fâtımîler'in 362 (972) yılında geri çekilmesinden sonra Mağrib'in idaresi, yine bu devletin himayesinde ol-